

KRYSTYNA CHOJNICKA

UNIwersytet Jagielloński

DWUGŁOWY ORZEŁ W PAŃSTWIE MOSKIEWSKIM

W roku 1472 owdowiały od lat pięciu władca państwa moskiewskiego, Wielki Książę Iwan III Wasylewicz z dynastii Rurykowiczów, pojął za żonę bratanicę dwóch ostatnich cesarzy bizantyjskich, córkę despotesa Morei, Zoe Paleolog. Jako Wielka Księżna Sofia zasiadała bizantyjska księżniczka wraz z mężem na tronie moskiewskim przez lat trzydzieści i jeden. Fakt ten stał się powszechnie w historiografii wykorzystywanym kluczem, dzięki któremu wyjaśniano zasady ustrojowe i strategię polityczną tworzącej się w wieku XV potęgi moskiewskiej.

Dla ilustracji tego twierdzenia przytoczmy przykłady z opracowań o diametralnie różnej proveniencji. Fiodor Dostojewski pisze: „A więc w imię czego, w imię jakiego prawa moralnego mogłaby Rosja starać się o Konstantynopol? W oparciu o jakie wyższe cele mogłaby go żądać od Europy? Ależ właśnie – jako przywódczyni prawosławia, jako jego opiekunka i strażniczka – rola, przeznaczona jej już za czasów Iwana III, który wyniósł carogrodzkiego dwugłowego orła ponad starodawny herb Rosji...”¹; Georg Ostrogorski: „Iwan III, oswobodziciel i unifikator ziem ruskich, poślubił córkę despotesa Tomasza Paleologa, a bratanicę ostatniego cesarza bizantyjskiego. W herbie swego państwa umieścił dwugłowego orła bizantyjskiego, w Moskwie wprowadził zwyczaje bizantyjskie.”² Jan Kucharzewski:

---

¹ F. Dostojewski, *Dziennik pisarza*, t. 2, Kraków 1982, s. 186, 197.

² G. Ostrogorski, *Dzieje Bizancjum*, Warszawa 1967, s. 445.

„Wówczas, gdy oczekiwano po Iwanie walki z Islamem, on, tymczasem ożeniwszy się z dumną księżniczką bizantyjską, wzmógł przepych swego domu, przybrał orła dwugłowego za herb państwa...”³ Przykłady takie można mnożyć. Autorzy owych sformułowań są zwolennikami ogólnej tezy o nierozzerwalnym związku, jaki łączy państwowość rosyjską z imperialnymi aspiracjami na wzór cesarstwa bizantyjskiego. Jako pierwszy tezę taką sformułował i z niezwykłą skutecznością ugruntował w literaturze historycznej w początkach wieku XIX Mikołaj Karamzin.⁴

Teoria o bizantyjskich korzeniach państwowości rosyjskiej, a w szczególności o wybitnej roli, jaką w dziele bizantynizacji Moskwy odegrała Zoe Paleolog, już na pierwszy rzut oka wydaje się uproszczona. Rzecz w tym jednak, że potrzeba szczegółowych badań, aby żywe w opracowaniach historycznych schematy poddać rzetelnej weryfikacji. W tym artykule zajmiemy się jednym z istotnych twierdzeń historyków, opisujących wpływ Zoe na kształt państwa. Jak wynika z powyższych cytatów, za symboliczne uznają ich autorzy wprowadzenie przez Iwana III w Moskwie bizantyjskiego herbu z wyobrażeniem dwugłowego orła – symbolu władzy cesarskiej⁵.

Pierwsze poważne zastrzeżenie rodzi się w związku z samym określeniem „herb”. Mamy tu do czynienia z anachronizmem, jako że w XV w. w Moskwie nie znano pojęcia herbu państwowego⁶. Z drugiej zaś strony nie jest jednoznacznie przez historyków określona funkcja, jaką dwugłowy orzeł spełniał w Bizancjum. Przynotujemy kilka opinii na ten temat. W książce R. Kiersnowskiego *Moneta w kulturze wieków średnich* czytamy: „W Bizancjum orzeł dwugłowy został uznany za godło Cesarstwa dopiero w 1261 r., występując od tego czasu też na niektórych monetach.” – tym samym autor podkreśla związek używania w Bizancjum godła z dwugłowym orłem z restauracją cesarstwa i dojściem do władzy dynastii Paleologów. Tam też potwierdzony został fakt występowania orła dwugłowego na monetach księcia Tweru, Michała (1461-1485); autor wypowiada się również jako

³ J. Kucharczyński, *Od białego do czerwonego caratu*, Londyn 1958, s. 15.

⁴ *Historia państwa rosyjskiego*, t. 6, Warszawa 1826, s. 64.

⁵ U Karamzina czytamy także (s. 64), że: „Wielki Książę zaczął używać tego herbu [z dwugłowym orłem – przyp. K. Ch.] od 1497 r.; albowiem do 1472 r. na jego pieczęci widzimy wyobrażenie Anioła trzymającego w ręku kółko oraz osobę z obnażonym puginałem; odtąd zaś aż do 1497 r. postrzegamy na pieczęci lwa pożerającego żmiję: robota jest grecka i zapewne Zofii podarunek.” M. Karamzin, *Historia państwa rosyjskiego...*, s. 64 oraz przyp. 98, s. 23. Zwróćmy uwagę na brak wyjaśnienia, dlaczego Zoe ofiarować miałyby Iwanowi pieczęć z wizerunkiem lwa, a zwlekano z przyjęciem herbu z orłem dwugłowym, skoro jego ostateczna adaptacja w Moskwie, zdaniem Karamzina, nastąpiła z tej przyczyny, iż przez małżeństwo został Iwan III „spokrewniony z cesarzami greckimi”.

⁶ W dawniejszych dziełach z zakresu sfragistyki chciano udowodnić istnienie herbu zjednoczonego państwa ruskiego już w czasach Iwana III. „To już nie jest pieczęć, to herb, co pojmował także sam Wielki Książę; podczas gdy wcześniej, wokół wizerunku widniejącego na pieczęci [...] zaznaczano, że jest to pieczęć jakiegoś konkretnego księcia, tu o pieczęci się nie wspomina.” A. B. Laker, *Russkaja geraldika*, SPb 1855, Moskwa 1990, s. 80 (wyd. nowe).

zwolennik koncepcji o przeniesieniu herbu na Ruś za pośrednictwem Zoe. Natomiast H. W. Haussing w *Historii kultury bizantyjskiej* pisze: „Że cesarz miał być uosobieniem starożytnego boga Nieba, wskazuje symbol władzy cesarskiej, orzeł – atrybut Jowisza – który w XIV wieku przeobraził się w orła dwugłowego. Zdobił on jedwabne szaty ceremonialne, ofiarowywane przez cesarza na znak wyróżnienia, jak również sztandar cesarski. Był to symbol panowania nad światem. Dlatego przejął go Fryderyk II Stauf, gdy był u szczytu swej potęgi, a później, po upadku Bizancjum, car moskiewski, jako spadkobierca cesarzy bizantyjskich.”⁷ Według innych badaczy dwugłowy orzeł zaczął być używany przez cesarzy niemieckich dopiero w XIV, XV w., wcześniej zaś posługiwano się wizerunkiem orła z jedną głową. Znana jest pieczęć Fryderyka III Habsburga, cesarza, który nawiązał bezpośrednio stosunki dyplomatyczne z Iwanem III, opatrzona wizerunkiem dwugłowego orła, pochodząca z 5 VII 1442 r.⁸

Pisząc o funkcji dwugłowego orła w Bizancjum należy stwierdzić, iż niektórzy uczeni kwestionują powszechność występowania tego znaku w cesarstwie wschodnim nawet jako elementu zdobniczego. Jak pisze Maclagon, w okresie panowania Paleologów nie dość, że nie było w Bizancjum żadnego herbu w rozumieniu zachodnim, lecz znak orła nie występował zdaniem tego badacza także na: tunikach, monetach, pieczęciach, grobach – odnaleziono go natomiast na butach gwardii Konstantyna XI (stryja Zoe Paleolog, cesarza w latach 1425-1448)⁹. Z kolei A. V. Solovjev prezentuje zdanie zasadniczo odmienne.¹⁰ Jak możemy się dowiedzieć z jego opracowania, dyskusja na temat funkcji spełnianej przez wizerunek dwugłowego orła żywa była w kręgach naukowych w ostatnich latach przed I wojną światową; autor dokonuje przeglądu poczynionych podówczas, przeważnie w kręgach historyków sztuki, ustaleń.

Dwugłowy orzeł towarzyszył różnym cywilizacjom od czasów starożytnych. Znane są znaki dwugłowego orła nie mającego znaczenia herbu w czasach staro-

⁷ R. Kiersnowski, *Moneta w kulturze wieków średnich*, Warszawa 1988, s. 400; H. W. Haussing, *Historia kultury bizantyjskiej*, Warszawa 1980, s. 205. Wspomnieć jeszcze można o opinii wyrażonej w opracowaniu *Reproductions d'anciennes cachets russes. Sceaux d'etat, des Tsars, de provinces, villes, institutions gouvernementales, personages ecclésiastiques et séculiers*, Moskwa 1880, gdzie na s. XVII czytamy: „Orzeł, wyobrażony na początku naszego wydania [dwugłowy, z koronami, z opuszczonymi skrzydłami, z pustymi łapami, opatrzony podpisem „Aigile Russo-Byzantine” – przyp. K. Ch.] zamieszczony tam został na tej podstawie, że jeden z najwybitniejszych sfragistów naszych czasów, książę Hohenloe-Waldenburg (patrz: *Der Heraldische Doppel Adler*, Stuttgart 1871) uznaje go za prototyp bizantyjskiego orła, którego wielki książę Joann Wasiliewicz III umieścił na swoim herbie po wstąpieniu w związek małżeński z Sofią Paleolog.”

⁸ G. Alef, *The Adoption of the Muscovite Two-Headed Eagle. A Discordant View*, „Speculum. A Journal of the Medieval Studies” 1966, nr 1, s. 13.

⁹ M. Maclagon, *Le blason en Byzance*, [w:] *Actes du X. Congrès International d'Études Byzantines*, Istambul 1957, s. 230, 231, podają za: G. Alef *The Adoption*, s. 14.

¹⁰ A. V. Solovjev, *Les emblèmes héraldiques de Byzance et les Slaves. Recueil d'études archéologie, histoire de l'art. Études byzantines*, „Seminarium Kondakowianum” VII, 1935, s. 199-122.

żytnego wschodu (Kapadocja) i z tradycji wschodniej, a nie rzymskiej, wywodzi się dwugłowy orzeł bizantyjski. Był znany niektórym krajom muzułmańskim, gdzie występował na monetach w wieku XII i XIII i prawdopodobnie w tych krajach uznawany był za herb dziedziczny sułtanów. Dwa wieki wcześniej odnaleźć go można w postaci motywu artystycznego na tkaninach pochodzących z Azji Mniejszej. Wymienianie wszystkich znalezisk, gdzie odkryte zostały znaki dwugłowego orła, nie jest naszym zadaniem. Chcieliśmy jedynie zwrócić uwagę na to, że dawno już podważone zostało przez historyków sztuki panujące częstokroć nadal wśród historyków przekonanie o tym, że orzeł ten jest swoistym elementem tradycji zachodnio- i wschodniorzymskiej, lecz ustalone zostało, że źródła jego sięgają kultury Wschodu. Falsyfikuje to łatwe skojarzenie, które każe w przyjęciu wizerunku dwugłowego orła przez władców Moskwy dopatrywać się aspiracji do dziedziczenia uniwersalnej władzy imperialnej po rzymskich cesarstwach. Według Solovjeva i innych uczestników dyskusji prowadzonej na ten temat przez uczonych w początkach XX w. błędne przekonanie o tym, że dwugłowy orzeł stał się herbem Bizancjum począwszy od czasów Konstantyna Wielkiego rozpowszechniło się w literaturze epoki Odrodzenia. Wówczas to powstały także „fikcje heraldyczne [...] które opisywały naiwnie herby Adama, Noego i Salomona” i przypisywały znak orła Cezarowi i Pompejuszowi, podczas gdy, jak pisze autor: „Rzym nie znał żadnego herbu, jako że orzeł rzymski nie był niczym innym jak tylko znakiem wojskowym i że Konstantyn Wielki nie miał żadnej idei orła dwugłowego, jak również wszyscy jego następcy aż do czasów Komnenów.”

Czym innym był jednakże wizerunek orła jako elementu zdobniczego.¹¹ Zasadniczą trudność nie stanowi odnalezienie wizerunku dwugłowego orła, lecz określenie czy i na ile był on traktowany jako herb. Za panowania dynastii Komnenów dwugłowy orzeł występował jako wschodni element zdobniczy, zaś po raz pierwszy w związku z osobą cesarza spotykamy go na wizerunku Andronika II Paleologa z 1293 r., co nadal dla badaczy bynajmniej nie oznacza, że był to herb – dynastyczny, czy cesarski.

Solovjev potwierdza istnienie wyobrażenia dwugłowego orła na Rusi, na miniaturach przedstawiających Jarosława Mądrego, gdzie widnieją na jego płaszczu,

¹¹ O zdobniczej funkcji „dwugłowego ptaka” pisał także wcześniejszy autor, baron I. de Baye [w:] *Trudy vos'mowo archieologiczieskowo siezda w Moskwie*, pod ried. grafini P. S. Uwarowoj, t. 4, Moskwa 1897. Wizerunek ten zdaniem autora w Europie Zachodniej występował w czasach Merowingów; znany był także na terenie starożytnej Kapadocji (na terenach zamieszkałych przez Hetytów, które poddane władzy greckiej i rzymskiej, wcielone zostały następnie do Bizancjum), w Azji Mniejszej i na Kaukazie. Według niektórych (Lambros) uczonych właśnie z zabytków hetyckich znak ów przejęty został w Cesarstwie Nikei, według innych nie był w ogóle w owym cesarstwie znany. Por także: N. A. Soboliewa, *Starinnyje gierby rossijskich gorodow*, Moskwa 1985, s. 21-22; Laker, *Russkaja gieraldika...*, s. 140. O plastycznym wyobrażeniu orła w herbach rosyjskich i ruskich patrz: J. I. Kaminciewa, N. W. Ustiugow, *Russkaja sfragistika i gieraldika*, Moskwa 1963, s. 119 i n.

podobnie są i na płaszczu Jarosława, księcia Nowogrodu (1198), na dokumentach z czasów Jerzego i Wsiewołoda (1220) i Daniela (1235). W krajach słowiańskich, podobnie jak w Bizancjum Komnenów, orzeł dwugłowy był znany głównie jako element zdobniczy, choć w wieku XIV występował jako herb panujących dynastii serbskich despotów i pretendujących do dziedzictwa po Nemanićach królów Bośni, zaś w wieku XV trafia do herbów dynastii panujących na Wołoszczyźnie, w Czarogórze, Albanii, czy Epirze. Już w XIII w. z kolei nierzadko spotkać można wizerunek orła dwugłowego w krajach zachodnich, zresztą nie tylko w cesarstwie niemieckim, jednak nie posiadał on tam znaczenia harbu.

W rodzinie Paleologów w czasie panowania ostatnich cesarzy, w wieku XV orzeł dwugłowy stał się coraz częstszym elementem zdobniczym. Na Peloponezie, gdzie władali ojciec i stryj przyszłej żony Iwana III, despotesi Tomasz i Demetrios, był on według Solovjeva herbem władców. Był również popularnym elementem rzeźb i płaskorzeźb, czego dowodzą znaleziska poczynione w Mistrze. Nie jest to nadal równoznaczne z uczynieniem orła herbem cesarstwa. Cesarstwo bowiem za czasów Paleologów, około roku 1327, zaczęło posługiwać się odrębnym herbem, tożsamym z herbem panującej dynastii, przedstawiającym krzyż z czterema literami „B”. Pozostał on w rodzinie także i po upadku Bizancjum. Tak więc orzeł, herb despotesów peloponeskich, jak twierdzi autor, w Moskwie Iwana III mógł być uznawany za rodzinny znak Wielkiej Księżnej i jako taki zdobić odwrotną stronę pieczęci Wielkiego Księcia – z jeźdźcem przebijającym smoka, nie był zaś dowodem imperialnych aspiracji.¹²

Solovjev konkluduje, że orzeł dwugłowy, inaczej, niż uważał Maclagon, stanowił raczej znak używany przez dygnitarzy dworów Komnenów i Paleologów, aniżeli przez armię. Jeśli idzie natomiast o pojawienie się orła dwugłowego w Moskwie, to Solovjev, wiążąc to zdarzenie z małżeństwem Iwana III, przytacza jednak tylko jeden fakt użycia pieczęci z tym znakiem, mający miejsce w 1504 r.

Jak widać, zróżnicowanie opinii jest w kwestii pojawienia się znaku dwugłowego orła w Moskwie niepokojące. Możemy jednak przyjąć, że główny spór wśród bizantynistów dotyczy tego, czy herb z dwugłowym orłem był w Bizancjum elementem ornamentyki (a jeśli tak, to na ile często występującym), czy herbem państwa oraz, czy i ewentualnie od kiedy istniały w Bizancjum pieczęcie państwo-

¹² P. Pierling, *Rossija i papskij pieriestol*, t. 1: *Russkije i Florientijskij sobor*, Moskwa 1912, s. 202-203, opisuje epizod dotyczący pobytu Zoe w Vicenzie, którą odwiedziła, jadąc do Moskwy z Rzymu. Według tej relacji Zoe nadała właścicielowi goszczącego ją zamku przywilej posługiwania się „w swoim herbie (wizerunkiem) bizantyjskiego orła z koroną”. Zdaje się to przemawiać za tezą, że Zoe uznawała ów znak za swój herb rodzinny, a nie państwowy. Jednocześnie mogłoby to stanowić dowód, że Zoe podobnej darowizny dokonać mogła również i na rzecz męża, chociaż z drugiej strony gest jej wskazuje, iż otrzymanie prawa do herbu nie było rzeczą nadzwyczajnie trudną i nie przywiązywano widocznie do tego gestu aż takiej wagi, skoro stanowić on mógł rodzaj rewanżu za kilkudniową gościnę.

we. Autorzy klasycznych dzieł sigillograficznych, Sabatier i Schlumberger (ten ostatni analizując osobno znaki używane przez cesarzy, przez rodzinę Paleologów, przez poszczególne prowincje cesarstwa i znaki zawierające symbole zwierzęce) nie odnotowują wizerunku dwugłowego orła także na żadnej znanej im monecie bizantyjskiej¹³.

Kolejnym argumentem podważającym fakt symbolicznego znaczenia orła na moskiewskiej wielkoksiążęcej pieczęci, jako znaku dziedziczenia przez Ruś po Bizancjum, może być fakt, który częściowo podkreślił już Solovjew, że wizerunek dwugłowego orła występował także wcześniej¹⁴ w tradycji ruskiej: na monetach ruskich z XIV w., na monetach Tweru z czasów księcia Michała Borysowicza, na miedzianej drobnej monecie moskiewskiej z czasów Wasyla II i Iwana III, pskowskiej i nowogrodzkiej; odnalezione zostały nawet monety z wyobrażeniem dwugłowego orła pochodzące z czasów Jarosława Mądrego.

Należy zwrócić uwagę na kilka faktów związanych z przyjęciem przez Moskwę znaku dwugłowego orła. Po pierwsze według tych dokumentów, które do nas dotarły, a co ważniejsze tych, które dotarły do badaczy zajmujących się tą kwestią przed dwustu laty, pieczęć zaopatrzona w wizerunek orła dwugłowego pojawiła się za czasów Iwana III najprawdopodobniej dwa lub co najwyżej trzy razy na dokumentach państwowych. Pozostańmy przy faktach sprawdzonych. Jak wiemy, małżeństwo Iwana III z Zoe zawarte zostało w roku 1472, zaś pieczęci z dwugłowym orłem użył Wielki Książę po raz pierwszy równo ćwierć wieku później w 1497 r. Był to rok ważny w historii Moskwy, chociażby z uwagi na fakt ogłoszenia w nim *Sudiebnika*, dokumentu istotnego dla centralizacji państwa, ujednoczenia jego administracji i sądownictwa. Nic jednak nie świadczy o wybitnym wpływie Sofii na politykę męża w owym właśnie roku. W dodatku użycie po raz pierwszy pieczęci z orłem dwugłowym zbiega się z okresem, w którym pozycja książęcej małżonki na dworze moskiewskim zostaje wybitnie osłabiona, a tylko rok dzieli od jej i jej syna Wasyla niełaski i wyniesienia Dymitra, wnuka Iwana III z pierwszego małżeństwa. W końcu ważny jest argument, że Iwan III używał nowej pieczęci jedynie w stosunkach wewnętrznych. Według badań sfragistycznych, w roku 1497 użył tej pieczęci po raz pierwszy; wyobrażenie dwugłowego orła odbitego w czerwonym wosku towarzyszyło żalowanej mienownej gramocie do kniaziów wołockich, Fiodora i Iwana, synów młodszego brata Iwana III, Borysa, w której zawarto propozycję wymiany posiadanych przez nich ziem na posiadłości książęce. 16 czerwca 1504 r. pieczęć z dwugłowym orłem umieszczona została przez Iwana III na zainspirowanej przez niego umowie z synami, księciem Jurijem Iwanowiczem

¹³ J. Sabatier, *Description générale des Monnaies Byzantines*, t. 1-2, Paris 1862; G. Schlumberger, *Sigillographie de l'Empire Byzantin*, Paris 1884, szczególnie s. 26, 86, 87, 417, 684.

¹⁴ J. S. Lurie, *Idieologiczeskaja borba w ruskoj publicistiki konca XV – naczata XVI wieka*, Moskwa 1960, s. 353, 390, 391.

i Wielkim Księciem Wasylem Iwanowiczem. Według niektórych źródeł dwugłowy orzeł widnieje również na pochodzącej prawdopodobnie także z 1504 r. *załowanej gramocie* Iwana III dla synów: Jurija, Dymitra, Siemiona i Andrieja¹⁵.

W odróżnieniu od tradycji karamzinowskiej w ostatnich latach przewagę zdobywa teoria głosząca, że orzeł moskiewski nie nawiązywał do rodowodu bizantyjskiego, lecz odnosił się do stosunków Moskwy z dworem habsburskim, co czyniło z niego automatycznie element zupełnie odmiennej symboliki. Koncepcja ta uzyskała rozgłos dzięki pracom profesora Uniwersytetu w Oregonie, Gustawa Alefa.¹⁶ Według jego teorii wprowadzenie w Moskwie, a później w Cesarstwie Rosyjskim, symbolu dwugłowego orła nie miało nic wspólnego ani z wpływem Zoe, ani szereż, w ogóle z wpływami bizantyjskimi, lecz wiązało się z intensyfikacją stosunków pomiędzy Moskwą a cesarstwem niemieckim; w tej sytuacji orzeł moskiewski nawiązywałby do herbu Habsburgów, a nie basileusów, i stanowić miał znak, że władca Moskwy chce występować w stosunkach z cesarzem jak równy z równym. Jednocześnie jednak Alef uznaje, że graficznie figura orła na pieczęci Iwana III wzięta jest z wzorców bizantyjskich, podając jako dowód fakt, że w odróżnieniu od moskiewskiego, który miał na głowie korony, orzeł habsburski zaopatrzony był w XV wieku w aureole.

W swojej rozprawie powołuje się Alef na W. Sawwę i jego książkę pochodzącą z 1901 r., oraz na późniejszą o lat równo sześćdziesiąt pracę angielskiego autora, J. Fennella,¹⁷ konkludując: „Podążając za Sawwą Fennell przedstawia interesującą sugestię, że rozwój ceremoniału i bogata oprawa dworu rozwinęły się dopiero po tym, jak władcy moskiewscy nawiązali stosunki z krajami zachodnimi i starali im się dorównać”¹⁸. Elementem tej „oprawy” miał być zdaniem autora również herb z dwugłowym orłem.

¹⁵ *Sobranije gosudarstwiennych gramot i dogoworow chraniaszczichsia w Gosudarstwiennoj Kolligii Inostrannyh Dieł*, cz. I, Moskwa 1813, s. 348. Tego zastosowania pieczęci nie odnotowuje Czieriepin, *Duchownyje i dogownyje gramoty wielikich i udielnych kniaziej XIV i XV w.*, Moskwa – Leningrad 1950, s. 575 i n. Piszę on wprawdzie o *gramocie* Iwana III dla synów, ustala jej bliższą datę na ok. 16 czerwca 1504 r. (*Sobranije...* z roku 1813 podawało: ok. 1504 r.), ale zamieszcza informację, że na pieczęci widniał wizerunek dwóch jeźdźców jadących naprzeciw siebie. Pomimo, że Czieriepin powołuje się na *Sobranije...*, nie dokonuje jednak prób wyjaśnienia tej istotnej sprzeczności pomiędzy opisem pieczęci. Najstarsza publikacja *gramoty*, na którą powołuje się Czieriepin, pochodzi z osiemnastowiecznego wydania *Driewniaja Rossijskaja Vwliofika*, izd. N. Nowikow, cz. II, Moskwa 1788 r., s. 402 i 403, nie zawiera opisu pieczęci. Nowikow korzystał, podobnie jak autorzy *Gosudarstwiennych gramot...* z Moskowskowo Archiwa w Gosudarstwiennoj Kolligii Inostrannyh Dieł.

¹⁶ G. Alef, *op. cit.*, s. 1-21.

¹⁷ W. Sawwa, *Moskowskije cari i wizantijskije wasiliewsy. K woprosu o wlianii Wizantii na obraszowanije idiei carskoj vlasti moskowskich gosudariiej*, s. 48-57, Charkow 1901; J. Fennell, *Ivan the Great of Moscow*, London 1961, s. 219-220.

¹⁸ G. Alef, *op. cit.*, s. 3.

Teoria o przyjęciu na pieczęciach moskiewskich dwugłowego orła jako znaku aspiracji Moskwy do zajęcia znaczącej pozycji w europejskim układzie sił, do odgrywania w nim roli samoistnej potęgi, współgra z powstałą za czasów panowania syna Iwana III, Wasyla III, i przyjętą wkrótce jako oficjalna teoria carska, legendą o wywodzeniu się dynastii Rurykowiczów od cesarza Augusta. Była ona znakiem niezgody na postrzeganie Moskwy jako repliki wschodniego cesarstwa. Pierwsze dzieło publicystyczno-polityczne, rozpoczynające cykl szesnastowiecznych pomników literatury znanych jako cykl *O potomkach Augusta i darach Monomacha*,¹⁹ wywodzące rodowód kniżów moskiewskich od wysłannika cesarza Augusta, Prusa, który w kolejnych wersjach tego dzieła nazwany został cesarskim bratem, powstało najprawdopodobniej za panowania syna i następcy Iwana III, Wasyla III. W tej sytuacji nawiązanie przez Moskwę do habsburskiego symbolu dwugłowego orła mogłoby być logicznym wstępem do wypracowania teorii o Auguście – antenacie władców Moskwy, która szczyt swojej popularności przeżywała w latach panowania Iwana Groźnego, awansując na oficjalną i często służąc jako argument używany przez samego władcę w kontaktach międzynarodowych. Bezpośrednio symbol dwugłowego orła przypisał do tradycji rzymskiej a nie bizantyjskiej sam Iwan Groźny, pisząc w 1573 r. do króla szwedzkiego, że „rzymska pieczęć nie jest nam obca; my ród swój wywodzimy od cesarza Augusta”²⁰.

Zasadniczo słuszna koncepcja Alefa, słuszna, bowiem wskazująca na realne aspiracje dworu moskiewskiego, nie jest jednak wolna od mankamentów. Intensyfikacja stosunków Moskwy z cesarzem i jego synem Maksymilianem, królem Rzymu, miała miejsce wcześniej, niż przyjęcie znaku orła na pieczęci Iwana III. W drugiej połowie lat 80. i na początku lat 90. niemieckie poselstwo Mikołaja Poppela, a następnie Jerzego Delatora (von Thurna) rozprawiało w Moskwie o sytuacji związanej z następstwem tronu węgierskiego po Michale Korwinie, negocjowało zawarcie przymierza pomiędzy Moskwą a Habsburgami i prowadziło wstępne i nie zakończone sukcesem rozmowy o mariażu jednej z córek Iwana i Sofii z niemieckim księciem. Wtedy to właśnie w przekazie dyplomatycznym napotykamy na wypowiedzi Wielkiego Księcia, które wskazują wyraźnie, że chce on być traktowany jak równy partner cesarza. Zalecał więc Wielki Książę swoim posłom, aby odrzucili propozycję małżeństwa moskiewskiej księżniczki z niemieckim księciem, natomiast wyraźnie dali do zrozumienia, że właściwszy byłby jej związek z cesarskim synem. Podobnie dumna odpowiedź padła, gdy cesarz oferował Iwanowi III tytuł królewski²¹. Jednak nie mamy danych, aby sądzić, że

¹⁹ Zob. R. P. Dmitriewa, *Skazanie o kniazach wladimirskich*, Moskwa 1955.

²⁰ *Postanija Iwana Groznowo*, Moskwa 1951, s. 347.

²¹ *Pamiatniki diplomaticzeskich snoszenii diewniej Rassii s dierzawami inostrannymi*, cz. 1, *Snoszenija s gosudarstwami Jewropiejskimi*, SPtB. 1851. W roku 1488, przy okazji wizyty Poppela, posła Fryderyka III, Iwan III przekazał następującą odpowiedź: „A coś nam mówił o królestwie [...] to z Bożej łaski jesteśmy Gosudarami na swojej ziemi od prawików [iznaczała], od pierwszych

w owych latach użył Iwan III pieczęci z orłem, uczynił to, jak wiemy, później i w innym kontekście. Brak wyjaśnienia, dlaczego tak uczynił, wyraźnie dotkliwie doskwiera badaczom, skoro Alef wysuwa następującą sugestię: „Mimo iż oryginalne dokumenty już nie istnieją, niemniej jednak ośmielę się twierdzić, że w pieczęcie z nowym znakiem były zaopatrzone listy wysyłane przez Iwana III do Habsburgów i że były one również przytwierdzone do traktatu zawartego z królem Maksymilianem, synem cesarza.”²² Jest to twierdzenie niczym nie poparte. Jednak to wokół tak zarysowanej sytuacji autor rozwija w dalszym ciągu swą koncepcję. Według niego Iwan III zobaczył pieczęć cesarską Fryderyka na liście akredytującym niemieckiego posła Poppela. Po raz pierwszy mógł więc Iwan III użyć pieczęci z orłem na swojej propozycji traktatu, którą wysłał do cesarza przez posła Jurija Trachaniota w 1490-1491 r. W wyniku tego w listopadzie 1491 r., kiedy przyjechał do Moskwy kolejny niemiecki poseł, Delator, nazwał on Iwana „jedynym carem wszech Rusi”, bo wynikało to z uznania przez Maksymiliana tego tytułu, po zaakceptowaniu projektu przymierza, na którym była pieczęć z orłem. Alef twierdzi, że pieczęć z dwugłowym orłem przyjął Iwan urażony propozycją Poppela, dotyczącą mariażu jego córki i nadania mu przez cesarza korony królewskiej. Ale wybrał wzór dwugłowego orła bizantyjskiego „aby być podobnym do Habsburgów (w znaczeniu, pozycji, randze) ale jednocześnie dać im do zrozumienia, że on także był cesarzem.” Koncepcja ta jest niewątpliwie ciekawa, ma również cechy prawdopodobieństwa, niemniej jednak z braku źródeł musi pozostać jedynie w sferze domniemań.

Należy się bezwzględnie zgodzić, że zaczęto znaku dwugłowego orła używać dla podkreślenia coraz wyższej rangi dworu moskiewskiego. Potwierdzać to zdaje się fakt koronacji wnuka Iwana III, Dymitra, który miał miejsce w roku następnym po użyciu po raz pierwszy pieczęci z dwugłowym orłem. Poprowadzić nas to jednak może ku wnioskowi całkiem odmiennym od powyżej przedstawionych na temat tego, czym kierował się Iwan III, umieszczając znak dwugłowego orła za swej pieczęci. Możemy także, jak sądzę, wytłumaczyć, dlaczego tak rzadko i tylko w stosunkach z rodziną używał on tej pieczęci. Otóż zarówno orzeł na gramotach dla książąt wołockich, jak i dla synów, a także koronacja Dymitra, były wydarzeniami o znaczeniu wewnętrznym. Nie miały za zadanie zasygnalizowania światu

---

swych prarodziców, a wyznaczeni jesteśmy przez Boga [...] i jeśli w przeszłości nie chcieliśmy tego od nikogo, tak i teraz nie chcemy.” (s. 12); poseł moskiewski Trachaniot w 1489 r. w poselstwie do cesarza miał natomiast odpowiedzieć na propozycję małżeństwa córki Iwana III z niemieckim księciem: „...od dawien dawna prarodzice jego [Wielkiego Księcia – przyp. K. Ch.] pozostawali w przyjaźni i miłości z poprzednimi Rzymskimi Cesarzami, którzy Rzym oddali Papieżowi, a sami panowali w Bizancjum, i ojciec jego, Gosudar nasz, do końca był z nimi w braterstwie, przyjaźni i miłości, także i ze swoim zięciem Iwanem Paleologiem, Cesarzem Rzymskim; jakże tak Wielki Gosudar może dać swą córką takiemu Margrabiemu?” (s. 17).

²² G. Alef, *op. cit.*, s. 3.

o powstaniu moskiewskiej potęgi, lecz stanowiły znak dla innych książąt ruskich, że Wielki Książę posiada nad nimi władzę nadrzędną, carską. Carską, co na Rusi tłumaczyło się nie tylko jako cesarską. Jako cara określano tam i tureckiego sułtana i chana Złotej Ordy, i, między innymi, władców Persji, Krymu, Gruzji, Kazania, czy Astrachania²³. Istniało wówczas na Rusi przekonanie, że cesarz ma królów pod sobą, panują oni z jego woli i nadania. Przekonanie to mógł ugruntować poseł Poppel, gdy wyjaśniał Iwanowi III, że korony królewskiej nie można otrzymać od papieża, lecz tylko od cesarza; Poppel tłumaczył, że „Papież ma moc w sprawach duchownych, a w świeckich królów i książąt i rycerzy powoływać moc ma Władca nasz, Car Rzymski.”²⁴ Mieszkańcy Moskwy z kolei tłumaczyli niemieckiemu dyplomacie, przybyłemu do Wielkiego Księstwa w pierwszej ćwierci XVI w., że „tytuł carski tę ma podstawę, że on [car – K. Ch.] ma pod swoją władzą królów”.²⁵ Iwan IV, wnuk Iwana III, kilkadziesiąt lat później (1556) chętnie używał w stosunku do króla polskiego Zygmunta Augusta argumentu, iż prawo do carskiego tytułu dało mu przejście władzy nad carstwami Kazania i Astrachania²⁶. Carem był także według ruskiej tradycji ten, kto, jak to czynił w latach mongolskiego panowania na Rusi car-chań Złotej Ordy, dysponował władzą, nadając wielkoksiążęcy jarłyk wybranemu przez siebie księciu; na podobieństwo tego postąpił Iwan III, koronując Dymitra. Carem musiał więc stać się Wielki Książę najpierw w stosunkach wewnętrznych, od tego zależało zdobycie pozycji w relacjach międzynarodowych. Stąd też dążenie Wielkiego Księcia do stania się realnym władcą wszech Rusi, do objęcia swoim władaniem całości ziem ruskich, a największą ambicją tego władcy – przyłączenie do państwa moskiewskiego także ziem ruskich znajdujących się w państwie litewskim.

Dobłą ilustracją tezy, że znak dwugłowego orła był istotny głównie dla stosunków wewnętrznych państwa moskiewskiego, stanowią relacje pomiędzy Moskwą a Twerem za panowania Iwana III²⁷. Lata 90. XV w. upłynęły na dworze moskiewskim na rywalizacji pomiędzy obozami reprezentowanymi przez Helenę Wołoszankę, wdowę po synu Iwana III, Iwanie Młodym, matkę Dymitra, a synem Wielkiej Księżnej Sofii, Wasylem. Historycy łączą tę rywalizację z konkurencją pomiędzy sferami bojarskimi a nowo powstającą arystokracją urzędniczą i dwor-

²³ W. Sawwa, *Moskowskije cari...*, s. 272.

²⁴ *Pamiętniki Dyplomatycznych Snoszenii...*, s. 11.

²⁵ Baron S. Gierbiersztejn (Herberstein), *Zapiski o moskowskich dielach (Rerum Moscovitarum Commentarii)*, w: *wiedienije, pierewod i primieczanija A. I. Maliejna*, Sptb. 1908, s. 24.

²⁶ „...teraz nie tylko w ruskim państwie Bóg nas obdarzył tym tytułem, lecz i kazańskiego i astrachańskiego państwa carskie tytuły wszechmogący Bóg w miłosierdziu swoim dla chrześcijaństwa na nas nałożył” (*Sbornik Impieratorskowo Russkowo Istoriczeskowo Obszczestwa*, t. 59, s. 519).

²⁷ A. A. Zimin, *Osnownyje problemy rieformacjonno-gumanistyczeskowo dżiwienija w Rossii XIV – XVI ww.*, [w:] *Istorija, folklor, isskustwo sławianskich narodow. Dokłady sowietskoj dieliegacji, V Mieždunarodnyj Sjezd Sławistow, Sofia, sentiabr 1963*, Moskwa 1963, s. 105 i n.

ską, z wpływem herezji na dworze, w końcu z polityką międzynarodową pomiędzy Moskwą, Litwą a Mołdawią. Istnieje jednak także ciekawie zarysowany wątek twerski. Otóż pierwsza żona Iwana III, matka Iwana Młodego i babka Dymitra, była księżniczką twerską. Iwan Młody przez pięć lat przed śmiercią w 1490 r. nosił tytuł Wielkiego Księcia Tweru. Jednak tytuł ów, acz już bez przymiotnika „wielki”, przejął następnie nie syn Iwana Młodego, Dymitr, lecz jego brat przyrodni, syn Sofii, Wasyl. Zostało to odczytane jako chęć zlikwidowania przez Moskwę resztek twerskiej niezależności. Wydawało się, że bojarski spisek przeciw Iwanowi III z 1497 r. odwróci Wielkiego Księcia od Wasyla i stworzy szansę dla uznawanego za prawowitego następcę twerskiego tronu Dymitra²⁸. Zwraca uwagę fakt, że *gramota* z 1497 r. sporządzona została przez Fiodora Kuricyna przy współpracy bojarów Patrikijewych – byli oni zwolennikami synowej Iwana III, Heleny Wołoszanki i jej syna Dymitra jako kandydata na tron moskiewski. Rok później Sofia i Wasyl popadli w niełaskę, zaś Dymitr został koronowany przez swego dziada na Wielkiego Księcia. Stronnictwo twerskie zbyt pośpiesznie poczytało to jako sukces, jako że już w roku następnym Helena i jej syn zaczęli tracić swe wpływy.

Powyższe wydarzenia mogą dowodzić, że w Moskwie dwugłowy orzeł pojawił się nie w związku z wpływami Bizancjum, lecz w nawiązaniu do Tweru. Tam symbol orła, jak już pisaliśmy, występował na monetach Michała Borysowicza. W tym kontekście przejęcie tego znaku przez władcę Moskwy, tak jak późniejsze oddalenie Dymitra tytułem wielkoksiążęcym i następnie odebranie mu go wyłącznie arbitralną decyzją Iwana III, stanowić mogło znak objęcia wyłącznej władzy przez Wielkiego Księcia, nie liczącego się z kwestiami następstwa tronu i naciskami stronnictw dworskich. Użycie w Moskwie znaku dwugłowego orła nie wskazywało na wzrost wpływów twerskich, lecz na ostateczne zdławienie idei niezależności Tweru. Orzeł twerski znalazł się na pieczęci Iwana III, zaś uznawany za prawowitego następcę twerskiego tronu Dymitr stał się marionetką w jego rękach. Aresztowany wraz z matką w 1502 r. do końca życia pozostawał w uwięzieniu. Natomiast na wspomnianej wyżej gramocie z 16 czerwca 1504 r., będącej w istocie złożoną z dwóch oddzielnych aktów umową Iwana III z synami, widnieje, obok pieczęci Wielkiego Księcia Iwana, druga, mniejsza. Po obu stronach ma ona te same wizerunki, co pieczęć wielkoksiążęca, na jednej z nich znajduje się wizerunek dwugłowego orła, zaś otaczający go napis głosi, że jest to pieczęć „Wielkiego Księcia Wasyla Iwanowicza”, syna Iwana i Sofii, który już w roku następnym, po śmierci ojca, objął pełnię władzy w państwie moskiewskim. Dla nas może to stanowić jeszcze jeden dowód na to, że związek moskiewskiego dwugłowego orła z tradycją bizantyjską nie jest oczywisty i stąd nie może być uznany za prawdopodobne wyjaśnienie jego pojawienia się w Moskwie za panowania Iwana III.

²⁸ *Polnoje Sobranije Russkich Lietopisiej*, T. XII, *Lietopis Nikonowskaja (Arch II)*, SPtb. 1901, s. 263.

